

Крайчинська Г.В. Етимологія польських та українських нумізматичних фразеологізмів // Слов'янський вісник. Серія Філологічні Науки. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний інститут, 2006. – С. 182–196.

УДК 811. 162.1'373.7:159.923

Крайчинська Галина Вацлавівна

ЕТИМОЛОГІЯ ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ НУМІЗМАТИЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Опис походження фразеологізмів у слов'янському мовознавстві неодноразово ставав об'єктом аналізу багатьох дослідників. Так, дослідженню історичного та етимологічного аспектів усталених виразів присвятили свої наукові розробки Л.Скрипник, Л.Коломієць, М.Копиленко, М.Шанський, С.Бомба та ін. Цінна інформація про етимологію слів та усталених виразів міститься у працях М.Номиса, В.Даля, А.Ковалю, В.Коптілова, А. Івченка, В.Копалінського, Ю.Кшижановського в різного роду лексикографічних джерелах. Чимало своїх наукових розвідок присвятив опису виникнення фразеологізмів відомий дослідник слов'янської фразеології В.Мокієнко. З'ясування ж етимологічної основи польських ФО з компонентами – назвами грошових одиниць (далі НФО), опис їхньої національної специфіки ще не були предметом спеціального вивчення у слов'янському мовознавстві. Тому метою нашого дослідження є виявлення, систематизація та опис особливостей семантики польських та українських НФО, що мають етнокультурну основу.

НФО *kto nie ma pieniędzy, niechże skóry nadstawi* “значення грошей у житті людей”, до компонентного складу якої входить загальна назва грошових одиниць *pieniądze*, відображає конкретний історичний факт, що “може трактуватися як документ життя більш або менш віддалених епох” [2:

30]. НФО відображає певний історичний період, розуміння її значення вимагає історичної довідки. В усі часи кримінальному праву приділялася велика увага, про що свідчать й джерелознавчі документи Київської Русі та Запорізької Січі. За провини та скоєння злочинів, наприклад, убивство людини, дезертирство із Запорізького війська та інші провини, присуджувалися тілесні покарання: биття киями або батогами, смертна кара. Вироку можна було уникнути, заплативши від п'яти до вісімдесяти гривень. У НФО *kto nie ma pieniędzy, niechże skóry nadstawi* відображені елементи колишньої правової системи: існування тілесних покарань. Шляхом введення до складу НФО частки *niechże* інтенсифікується експресивність НФО. Образніше це поняття передається старим варіантом цієї НФО, до складу якої входить застаріла лексема *groszy*: *kto nie ma groszy i miedzi, niech płaci tym, na czym siedzi*. Для пом'якшення висловлення у НФО використано евфемічне словосполучення *tym, na czym siedzi*.

НФО, що є фрагментом давньої польської пісні “*Teraźniejsze świata żądze*” (XVIII ст.): *za pieniądze ksiądz się modli; za pieniądze lud / człek / świat się podli; za pieniądze prawnik staje; za pieniądze wyrok daje* образно вказують на значення грошей у житті людини. Їх мотивація побудована на прямих значеннях слів *ksiądz*, *prawnik*, які уособлюють людей високого соціально-економічного стану; *lud*, *świat* вживаються в значенні “всі люди; все”. Особливий стилістичний ефект досягається антонімічністю *modli* – *podli* та римою *stawa* – *sprawa*. Синонімічним до цих НФО є укр. *тепер за гроші можеш все зробити, а навіть і неба купити*. Етимологія укр. НФО ґрунтується на християнському віровченні про життя після смерті (на небі). Близький за семантичною спрямованістю фразеологізм *grosz dzwoni, grosz śpiewa, grosz kadzi* із компонентом – назвою грошової одиниці *grosz* у своїй формальній структурі зберіг лексеми, які образно представляють церковні ритуали. Негативна конотація цих НФО базується на докорі священникам,

які дбали про матеріальну користь. Подібне значення в українській мові презентує ще один розмовний вислів *дяк читає – грошей мало бере, а ніп слово скаже – та багато править*, у якому виразно підкреслено соціальну ієрархію.

Ряд НФО є стереотипними формулами життя й передають поняття “гроші є основним критерієм контрастів у суспільстві”. Так, НФО *kto ma pieniądze (w kieszeni), ten ma i rozum (w głowie); kto pieniądze ma, ten pana gra; kto ma pieniądze, ten jest pan, a kto ich nie ma, ten kapcan* побудовані на образному представленні залежності соціального положення людини від наявності грошей. Інші НФО побудовані на образному представленні поведінки бідної і багатой людини: *kto ma pieniądze, ten puszy, a kto goły, spuszcza uszy; każdy hrabia, kto ma pieniądze; kto (pieniądze) ma, ten liczy, a kto nie ma, ten milczy; ten dziedzic, kto pieniądze liczy; głowa na karku, pieniądze w kieszeni, a świat otworem stoi; lada głupek, gdy ma dzięgi, mądry; z pieniędzmi to każdy mądry*. Частина НФО образно передає поняття “багатство” і “бідність”: *kto ma pieniądze, ma wszystko (w ręku); kto ma pieniądze, temu wszystko sporo; gdy są pieniądze, wszystko łatwo idzie; kto ma pieniądze / rubla w kieszeni, piechotą nie chodzi; kto pieniądze ma, jeździ karetami, a kto ich nie ma, zbija bruk piętami (bogaci piechotą nie chodzą)*. На соціальну ієрархію у суспільстві вказують НФО: *kto pieniądze ma, to mu / temu duda / fujara gra; mało pieniędzy, mało muzyki; kto płaci, temu grają; pieniądze grają*, які, крім основного значення “хто має гроші, той замовляє музику”, реалізують ще одне, переносне значення – „все залежить від тієї людини, яка має гроші”. Аналіз цих образних НФО, які мають прозоре моралізаторське спрямування, дає підстави виділити протилежність двох основних значень “має гроші (багатий)” – “не має грошей (бідний)”, які підкреслюють існування соціальної ієрархії в суспільстві. Їхня “семантична мотивація тісно пов’язана з проблемою мовного образу світу, під яким розуміють набір менш або більш

утверджених в мові суджень, що вказують на способи і ознаки існування позамовної реальності, а також визначають загальні категорії понять, які формують людське мислення про світ” [10: 170]. У популярній туристичній пісні можна почути сучасну інтерпретацію цих НФО: *kto pieniądze ma, ten jeździ do Wieliczki, a kto pieniędzy nie ma, palcem do solniczki* (*Wieliczka* – головна копальня солі у Польщі). Народне інтонування НФО цього ряду (римування, рівномірне чергування наголошених і ненаголошених слів) впливає на їх виразність.

У НФО *honor droższy nad / niż pieniądze* закодована одна з головних вартостей польської культурної школи, за якою модель поляка побудована на тріаді “Бог – Честь – Вітчизна”. Ця модель виховання спирається на лицарській традиції, на моральній системі виховання шляхти, яка була обов’язковою у польській культурі протягом багатьох століть і яка досі живе у свідомості поляків. НФО має значення “не все вимірюється вартістю грошей”. Семантика НФО мотивується номінативним значенням лексеми *honor* – “почуття власної гідності, добре ім’я, честь” [12, I: 573], та прикметника *drogi* у формі вищого ступеня порівняння.

НФО пол. *bogatemu czart pieniądze przynosi*; укр. *багатому чорт гроші приносить* мають значення “гроші легко заробляються, людина збагачується без великих зусиль”. Ними характеризують дуже багату людину, яка має постійне джерело прибутку. В їх основу покладено стереотип образу чорта як надприродної сили зла, що є одним із найрозповсюдженіших негативних персонажів стародавньої міфології та демонології християнської доби, і який у слов’янській міфології пов’язувалася зі злим духом. Цей образ у слов’янських мовах – це так званий універсальний експресив з негативною конотацією, незалежно від того, в якому контексті він уживається [5: 51].

НФО *daj, Boże, potrzebę, a pieniądze będą; niech będzie bieda, a pieniądze będą; da Bóg biedę, a ja grosze znajdę* вказують на оптимістичне ставлення

людини до життєвих проблем й передають “необхідність мати гроші на непередбачені потреби”. Вони реалізують два значення – “гроші людина знайде, якщо виникне велика необхідність” та “потребам кінця немає”. Тужливо-нещасливу конотацію цих НФО позначає лексема *bieda*. Для укр. *не дай, Бог, напасті, (нещастя), то й чорт гроші дасть; не дай, Бог, напасті, (нещастя), а гроші мусиш знайти*, що мають синонімічне значення, характерний менший оптимізм.

В основу НФО *lichy pieniądz, lichy towar* (букв. погані гроші, поганий товар), яка вказує на відповідність грошей товару, що купується, покладено відображення у людській свідомості реальної закономірності – за меншу оплату можна купити менш вартісну річ. Цією НФО дається оцінка значущості чогось (рідше когось). Етимологія укр. НФО *які гроші – такий крам, які халяви – такий пан*, що має подібне семантичне вираження (“за великі гроші – ліпший товар”), походження якої детально аналізує українська дослідниця Л.Скрипник [6: 156], розкриває соціальні обставини, що породили вислів: пани одягали своїх слуг у дорогі чоботи з гарними халявами, щоб продемонструвати свою заможність. В укр. НФО використане подвійне порівняння: гроші як засіб платні порівнюються з товаром; власник товару (*пан*) порівнюється з якістю чобіт, вартість яких визначалась по халявах.

У внутрішній формі деяких НФО збереглася інформація про давні традиції та звичаї, коли люди вірили в чаклунство і вважали, що висловлені ними слова мають здатність спричинити реальні наслідки, що, вживаючи слова, ми можемо змінити реальність (вчинити замовлення, змовлення, заклинання, проклинання). Стародавні слов'яни надавали словам особливого значення, вони вірили в їхню магічну силу, що знайшло відображення у лексичних засобі мови. Власне ті часи залишили слід у мотивації загальноновживаних висловів моралізаторського спрямування, що давно

вийшли з ужитку – *słowo płaci tyle co pieniądze; słów jak pieniędzy zażywać potrzeba* із загальним значенням “людина повинна дотримуватися даного нею слова”. У цих НФО варіюються узагальнені назви грошових одиниць або слова, які виступають в узагальненому значенні *hroszy, monety*. Напр., *słów używać mamy, jak monety; słowo starsze niż hroszy*. Забутим варіантом цих польських НФО є прислів’я *we wszystkim miej miarę: ostrożnie i wedle miary szafuj słowa i talary*, що має більш загальне значення “в усьому треба мати міру”. Це прислів’я є одним із варіантів висловів *słów używać mamy, jak monety; słowo starsze niż hroszy; słowo płaci tyle co pieniądze; słów jak pieniędzy zażywać potrzeba*. Можливо, воно було інноваційним в історичний період, коли талари перебували у грошовому обігу на території Польщі.

Про активне вживання пол. (*być / pozostać bez grosza (przy duszy); nie mieć (złamanego) grosza / szeląga / trojaka / halerza (przy duszy)*); укр. *і / ні / ані (зламаною) гроша / шага / шеляга / копійки немає / нема / не було (за душею / при душі)* багатьма поколіннями мовців свідчить варіювання в їхньому складі назв майже всіх маловартісних грошових одиниць, що існували в різні історичні періоди. Таке варіювання, обумовлене проблемою розуміння фразеологізму, відображає його внутрішню перебудову в мовно-мисленнєвій діяльності людини. Мовці намагаються привести у відповідність семантику фразеологізму з його лексичним вираженням [3: 19–24]. Використовуючи НФО, кожне покоління по-новому осмислювало його й, переживаючи його образність, намагалося перевірити й випробувати, в якому обсязі допускаються інновації [8: 96]. У факультативних словосполученнях *przy duszy / при душі* слова *dusza / душа* мають значення “ямка, заглибинка між ключицями на шії, де, за народними віруваннями, знаходиться душа людини” і, де колись зазвичай зберігали гроші [4: 70–74]. В українській НФО вживаються не лише назви колишніх дрібних грошових одиниць (*гріш, шеляг*), а й назва сучасної дрібної грошової одиниці *копійка*, що не порушує

фразеологічну норму. Українській НФО характерне синтаксичне варіювання факультативних компонентів (*za duszeю / при душі*).

Внутрішня форма вислову *i zaczął być bez płacku, gdy grosza nie staje* – “мати недостатньо засобів до існування” – дещо затемнена. Найчастіше він трапляється у текстах художньої літератури і тому потребує лінгвокраїнознавчого коментаря. Вислів походить з часів середньовіччя, про що свідчить архаїчна лексема *zak* – “убогий учень або студент університету, який довго вчиться”. Вислів вживався з іронічною або жартівливою конотацією (рідше – як насмішка) стосовно людини, яка залишилася без грошей.

В основі НФО *grosz groszowi nie równy; gdzie grosz bity, tam ma wartość; tam grosz najlepszy, gdzie bity; doma bity grosz najlepszy* лежить характеристика вартості монет, карбованих на різних монетних дворах. Вони відображають історичний період, коли на численних монетних дворах польської шляхти карбувалися монети різної проби, тому в грошовому обігу Польщі перебувала велика кількість фальшивих грошей із низьким вмістом дорогоцінних металів.

У правових актах багатьох держав збереглися документи, з яких довідуємося про тілесні покарання за скоєння злочинів або за невиплату боргу. Фразеологізм *płacić dług skórzaną monetą* виник у той період в історії польського права, коли людину засуджували до биття палицями за невчасне повернення боргу. НФО має декілька варіантів, у яких для більшої мелодійності використані евфемізми: *skórzaną monetą mu zapłacił; kto nie ma srebra i miedzi, musi płacić tym na czym siedzi; kto nie ma złota ani miedzi, płaci / zapłaci tym, na czym siedzi*.

Країнознавчу основу має НФО *dziesiąty grosz* зі значенням „податок, що становить 1/10 частину прибутку земельної власності”, що вживається на позначення господарської діяльності людини. Це був перший сталий

податок, запроваджений у Польщі у 1789 р. Нині ця НФО вважається застарілою і має обмежену сферу застосування.

ФО біблійного походження становлять значну частину фразеологічного фонду польської мови, на що вказують дослідники слов'янської фразеології [1: 148]. НФО *grosz czynszowy; wdowi grosz / grosz wdowi*, що є висловами біблійного походження, давно перебувають у загальному вжитку, оскільки в ході історичного процесу неконфесійного використання вони втратили зв'язок з першоджерелом [9: 11]. Перша НФО *grosz czynszowy* у значенні „невелика грошова сума” був даниною, яку вимагали збирачі податків. Біблійний сюжет другої НФО – *wdowi grosz* – “невелика сума грошей, невеликий дар, пожертвування” – пов'язується із вдовою, яка “вкинула до скарбниці два шеляги, тобто гріш, а то було все, що мала”. НФО *wdowi grosz* характеризується морфологічними та словотворчими варіантами (*grosz wdowi, grosze wdowie, grosik wdowi, wdowie grosze*). Тотожною є семантика висловів *wdowi grosz nikogo nie zbogaci; grosz nie zbogaci, grosz nie zuboży; grosz nikogo nie zuboży*, що побудовані на антонімічності вербальних компонентів *zbogacić* – “збагатити”, *zubożyć* – “збідніти”.

Давній звичай та популярний спосіб зберігання та переховування грошей є етимологічним джерелом інших НФО біблійного походження, що мають затемнену внутрішню форму – пол. *bezpieczniejsze pieniądze w popiele niż w szkatule; często grosz bezpieczniejszy w popiele*; укр. як немає закопаних грошей, то він – вбогий *nin*. Коли ще не існували банки, гроші засипали попелом або закопували в землю. В наші дні ці НФО вживаються з відтінком іронії. Ця семантична модель була відома в минулому столітті – укр. зарити / закопати свій талант у значенні “закопати в землю гроші”, де слово *талант* мало значення “міра срібла; грошова одиниця, яка представляла вартість срібла або золота, що важило приблизно 1412 рублів” [11, VII: 13]. З часом слово *талант* втратило зв'язок з первісним значенням,

сьогодні НФО *зарити / закопати свій талант* означає “не реалізувати свої здібності”.

В польській мові вживається значна кількість НФО, що є запозиченнями іншомовного походження. Такі запозичення заповнюють існуючі в системі мови прогалини, так як в більшості випадків вони є єдиними позначеннями тих чи інших об'єктів, предметів, процесів, станів та різноманітних ситуацій. Багато таких запозичень є міжнародними. До них належить, зокрема, вислів латинського походження *żadnego śladu ani lica pieniędzy nie mają*. За однією з версій, автором цього вислову та його варіанту (*żaden*) *pieniądz nie śmierdzi* є Цицерон, а їх початковим варіантом – пол. *pieniądz nie cuchnie*; укр. *гроші не пахнуть*. Згідно з переказом, першоджерелом цього вислову є розмова римського імператора Веспасіана з сином Тітом з приводу запровадження податку на міські вбиральні [178: 860]. В минулому вислів *pieniądz nie cuchnie* означав “отримати мізерний прибуток”, але, набувши широкого застосування, він почав вживатися зі значенням “всякі гроші мають вартість, незалежно від того, яким чином вони зароблені”. За іншою версією, вислів *żadnego śladu ani lica pieniędzy nie mają*; (*żaden*) *pieniądz nie śmierdzi* запозичений з латинської мови (лат. *peculia non olet*). У сучасній польській мові цей вислів функціонує в декількох варіантах, серед яких найчастіше трапляються: *ale te pieniądze, choć się od kloak biorą, nie śmierdzą*; *i moje pieniądze nie śmierdzą*; *pieniądz niczym nie trąca*; *pieniądz lica nie mają*. У деяких варіантах експресивність висловлювання підсилюється заперечним займенником *żaden* і назвою найдрібнішої грошової одиниці *pieniądz*, вжитої в узагальненому значенні: (*żaden*) *pieniądz nie śmierdzi*. Цей вислів може функціонувати у стверджувальній формі *każde pieniądze pachną*.

Добре відомі НФО пол. *pieniądze, pieniądze i jeszcze raz pieniądze*; укр. *гроші, гроші і ще раз гроші*, що є калькою латинського походження (лат. *danari, danari e poi danari*). Ці НФО дослівно передають відповідь маршала

королю Людовіку XII (1607, Венеція) на запитання, що треба приготувати для військового походу. За рахунок повторення *pieniądze, pieniądze* посилюється експресивність вислову, а вільне словосполучення *jeszcze raz* передає повторюваність та багатократність чогось.

Існує декілька версій походження НФО французького походження *kto nie ma pieniędzy, nie ma Szwajcarów*. До найпоширеніших належить думка, що історія виникнення цієї НФО базується на аутентичних словах швейцарських найманих солдатів, які покинули службу у Франциска I в 1521 р. через не виплату їм грошей [7: 860]. Етимологія НФО пов'язана з історичним періодом, коли швейцарці, в пошуках великих заробітків наймалися на службу до кожного, хто регулярно платив великі гроші. Упродовж XVI ст. слово “швейцарець” функціонувало у Європі як символ найманого солдата. Символічною реліквією тих часів є швейцарська гвардія, що охороняє Ватикан.

Популярними в останнє десятиліття стали НФО англійського походження *dirty money* – “брудні гроші”; *money laundering* – “відмивання брудних грошей”, які найчастіше можна побачити на сторінках періодичної преси (особливо в останні роки). Ці НФО скальковані польською *brudne pieniądze* та українською *брудні гроші* мовами; *prać brudne pieniądze* (укр. *відмивати брудні гроші*). Їх виникнення пов'язується з колами бізнесу, але вони мають широку сферу застосування. Перша НФО *brudne pieniądze* вживається із значенням “гроші з нелегальних джерел; гроші, зароблені нечесною працею”. Друга НФО *prać brudne pieniądze* – зі значенням “дії, спрямовані на легалізацію нелегально зароблених грошей”. Значення цих НФО побудоване на взаємодії значень полісемічної лексики *brudny*: 1) “такий, на поверхні якого знаходиться бруд, нечистий”; 2) “такий, який своїм кольором справляє враження нечистого”; 3) “нечистий морально, непристойний”.

Отже, НФО становлять достатньо велику та цікаву групу з етнокультурної точки зору, у багатьох з них закодована інформація про минулі епохи, матеріальне і духовне життя народу, історичні події, давній побут, відомості про оточуючий світ, соціальні відносини.

Проведене дослідження етнокультурної основи польських НФО не вичерпує порушеної проблематики й намічає ряд перспектив щодо подальших розвідок, котрі вбачаємо в розвитку порівняльних досліджень зі слов'янської фразеології та в укладанні польсько-українського, українсько-польського тематичного словників.

1. Гак В.Г. Специфика библейной фразеологии в русском языке // *Problemy frazeologii europejskiej* / Pod red. A.M.Lewickiego. – Warszawa: Energea, 1997. – S. 93–103.
2. Історія держави і права України / В.С.Кульчицький, М.І.Настюк, Б.Й.Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.
3. Зорівчак Р.П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія (На матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою). – Львів: Вища школа, 1983. – 175 с.
4. Мокиенко В.М., Фелицина В.П. Русские фразеологизмы: Лингвострановедческий словарь / Под редакцией Е.М.Верещагина, В.Г.Костомарова. – Москва: Русский язык, 1990. – 220 с.
5. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – Київ: Український письменник, 1993. – 64 с.
6. Скрипник Л.Г. *Видно (знати, пізнати) пана по халявах* // Мовознавство. – 1968. – № 4. – С. 80–81.
7. Kopaliński W. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1983. – 480 s.
8. Lewicki A.M. Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu

frazeologicznego. – Katowice: Uniwersytet Śląski. 1976. – 117 s.

9. Od Adama i Ewy zaczynać: Mały słownik biblizmów języka polskiego / Ul. J. Godyń. – Kraków; Warszawa: Spółka Wydawniczo-księgarska, 1995. – 181s.

10. Pajdzińska A. Znaczenie związku frazeologicznego // Poznańskie Spotkanie Językoznawcze. / Pod. red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego. – Poznań, 1996. – T. 1. S. 168–173.

11. Słownik języka polskiego: W 8 t. / Oprac. J.Karłowicz, A.Kryński, W.Niedźwiedzki. – Warszawa, 1900–1927.

12. Słownik języka polskiego: T. 1–11. / Pod red. W.Doroszewskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1958–1969.

The article is devoted to the description of semantic peculiarities of Polish and Ukrainian phraseological units with the component – name of monetary units, which bear historical, cultural, etymological aspects and reflect traditions of Polish and Ukrainian society.